

A photograph of the Erasmus University Rotterdam campus. In the background, a tall, modern building with a grid of windows stands against a cloudy sky. In the foreground, there are trees with yellowing autumn leaves, a paved walkway with people, and a building with colorful murals. The text 'Recht op een duurzame toekomst' is overlaid in large white letters.

Recht op een duurzame toekomst

Rapport duurzaamheid in onderwijs
Werkgroep SELECT 2021

Inhoud

Inleiding	03
1 Strategie	04
1.1 Inleiding	04
1.2 Strategie en pijlers van de EUR	04
1.3 Duurzaamheidspijler EUR: vier aandachtsgebieden	05
1.4 Duurzaamheid in onderwijs EUR, de werkgroep SEE en DIT	07
1.5 Duurzaamheid in onderwijs van Erasmus School of Law: de werkgroep SELECT en het beleid van de faculteit	08
2 Duurzaamheid, relevantie en visie	10
2.1 Inleiding	10
2.2 Duurzaamheid	10
2.3 Relevantie van duurzaamheid voor het onderwijs van de opleidingen	15
2.4 Visie werkgroep SELECT	16
3 Bestaande initiatieven	19
3.1 Inleiding	19
3.2 Inventarisatie en analyse	19
3.3 Voorbeelden van initiatieven	20
3.4 Ruimte voor uitbreiding	22
4 Een verdere implementatie van duurzaamheid in het onderwijs	23
4.1 Inleiding	23
4.2 Duurzaamheid implementeren binnen een vak	23
4.3 Duurzaamheid implementeren op opleidingsniveau	27
4.4 Duurzaamheid implementeren op faculteitsniveau	28
4.5 Mogelijkheden voor docentondersteuning	28
4.6 Het opzetten van een 'learning community'	29
Conclusie	30

Inleiding

De Erasmus Universiteit Rotterdam (hierna: EUR) heeft in haar strategiedocument *Creating Societal Impact- the Erasmian Way 2024* een zevental doelen gesteld. Eén daarvan is **Taking Responsibility on Sustainable Development**. Deze doelstelling heeft betrekking op zowel onderzoek als onderwijs en bedrijfsvoering.

Erasmus School of Law heeft het initiatief genomen om de pijler duurzaamheid voor het onderwijs van de drie opleidingen Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie verder uit te werken. Hiertoe is de werkgroep Sustainability at Erasmus in Law Education, Criminology and Taxation (SELECT) opgericht. De werkgroep bestaat uit:

- mr. dr. Eva Boomsluiters (voorzitter) - opleidingsdirecteur master fiscaal recht
- prof. mr. dr. Maarten Verbrugh – onderwijsdecaan masteropleidingen ESL
- prof. dr. Lieselot Bisschop - professor of public & private interests (criminologie & dynamics of inclusive prosperity)
- mr. dr. Ferry Blom – beleidsmedewerker onderwijs
- Niké Groot MSc. - adviseur Learning and Innovation
- Onno Kok- student Rechtsgeleerdheid¹

De werkgroep heeft geïnventariseerd in hoeverre en op welke wijze op dit moment binnen het onderwijs van Erasmus School of Law al aandacht wordt besteed aan het onderwerp duurzaamheid in brede zin. Op basis van deze inventarisatie heeft de werkgroep adviezen geformuleerd over de wijze waarop het thema duurzaamheid nader in het onderwijs van de faculteit tot uitdrukking kan worden gebracht.

Dit rapport vormt de weerslag van de inventarisatie en de adviezen van de werkgroep. In hoofdstuk 1 staat de strategische inbedding van het thema duurzaamheid centraal. In hoofdstuk 2 wordt aandacht besteed aan duurzaamheid in brede zin, de rol van het recht in dit verband en wordt de visie van de werkgroep SELECT ten aanzien van de implementatie van duurzaamheid in het onderwijs beschreven. Hoofdstuk 3 is gewijd aan de inventarisatie van de bestaande initiatieven op het gebied van duurzaamheid binnen het onderwijs van Erasmus School of Law en in hoofdstuk 4 worden scenario's geschetst om het thema duurzaamheid binnen het onderwijs van de faculteit verder te brengen. Het rapport wordt in hoofdstuk 5 afgesloten met een samenvatting en conclusie.

¹ Met dank aan Laura Visscher, student-assistent.

1 Strategie

1.1 Inleiding

De missie van de EUR is om positieve maatschappelijke impact te creëren en om bij te dragen aan de complexe en veelzijdige uitdagingen waar de huidige samenleving voor staat. Daarbinnen is een belangrijke rol weggelegd voor duurzaamheid.

In dit hoofdstuk staat de strategische inbedding van het thema duurzaamheid centraal.

De EUR Strategie 2024, waarbinnen duurzaamheid een van de zeven pijlers vormt, wordt in paragraaf 1.2 besproken. De pijler duurzaamheid krijgt op vier gebieden vorm. Deze vier gebieden of domeinen vormen het onderwerp van paragraaf 1.3. Het domein onderwijs wordt in de paragrafen 1.4 en 1.5 nader toegelicht; paragraaf 1.4 is gewijd aan duurzaamheid in het onderwijs van de EUR en paragraaf 1.5 spitst zich toe op duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law.

1.2 Strategie en pijlers van de EUR

Strategie 2024

In de Strategie 2024 van de EUR wordt het thema duurzaamheid als volgt tot uitdrukking gebracht: "De samenleving vraagt om deskundigheid, kennis en samenwerking ten aanzien van duurzaamheid. Leaders van de toekomst worden bij ons opgeleid: we kunnen hun groei stimuleren en zo onze maatschappelijke impact vergroten. Dit doen we door heldere doelen te stellen die uit de samenleving voortkomen en door individuele en projectmatige duurzaamheidsinitiatieven te ondersteunen. Om maatschappelijke impact te creëren, zullen we echte keuzes moeten maken. Wij kunnen geen maatschappelijke impact realiseren als wij de economische en ecologische gevolgen van die keuzes niet in ogenschouw nemen. Al met al hebben we ons de vraag gesteld: welke rol willen we op ons nemen in de samenleving? Het antwoord is helder: we willen duurzaamheid inbedden in het DNA van de universiteit."²

Op Erasmiaanse wijze

De EUR wil haar doelen op Erasmiaanse wijze bereiken: *'Being an Erasmian'* staat daarbij voor wereldburgerschap, maatschappelijke betrokkenheid en een open en kritische mindset. Niet in de laatste plaats staat het ook voor hoe we dat doen: ondernemend, innovatief en vanuit de diversiteit van achtergronden en opvattingen, altijd verbindend en in samenwerking, actiegericht en waar nodig onconventioneel en met lef."³

Zeven pijlers

De EUR heeft zeven pijlers in de strategie opgenomen. Dat een van de zeven pijlers wordt gevormd door duurzaamheid is mede te danken aan de inzet van de studentengeleding in de Universiteitsraad. Door hun volhardende, urgente boodschap is het hen gelukt het bestuur van de EUR ervan te overtuigen de ambitie van duurzaamheid in de strategie op te nemen. De betrokkenheid van de huidige jonge generatie is derhalve tweemaal: niet

² Strategie 2024, Positieve maatschappelijke impact creëren, The Erasmian way, 2019, p. 77.

³ Strategie 2024, t.a.p., p. 25.

alleen voelen zij de noodzaak om op wetenschappelijke wijze op de hoogte te raken en vaardigheden op te doen om de huidige, wellicht grootste, uitdaging in de menselijke geschiedenis het hoofd te bieden. Daarnaast inspireren zij zelf ook de huidige generatie bestuurders om duurzaamheid op de voorgrond te plaatsen.

De pijler duurzaamheid en de UNSDG's

De pijler duurzaamheid wordt benoemd als Verantwoordelijkheid Nemen voor Duurzame Ontwikkeling: "Wij omarmen het concept van duurzame ontwikkeling als een mondiale voetafdruk voor waardigheid, vrede en welvaart voor de mensheid en de planeet, nu en in de toekomst. Wij dragen bij aan een duurzame samenleving door kritisch en gericht te denken, onderwijs te geven en actie te ondernemen. Dit doen we op het gebied van onderzoek, onderwijs en bedrijfsvoering en binnen onze samenwerkingsverbanden."⁴ Daarbij worden de UN *Sustainable Development Goals* (UNSDG's) als uitgangspunt genomen: "We willen bijdragen aan het aanpakken en oplossen van de grote uitdagingen waarvoor de samenleving zich gesteld ziet, zoals omschreven in de zeventien *Sustainable Development Goals* (SDG's). Als universiteit kunnen wij ons vermogen om te investeren en vernieuwen gebruiken om de SDG's te realiseren. Met onze activiteiten leveren we niet alleen een bijdrage aan de algehele doelstelling, maar ook aan specifieke SDG's. Een zorgvuldige overweging ten aanzien van de doelen die we selecteren, zal onze bijdrage betekenisvoller maken."⁵ eur.nl/over-de-eur/strategie-2024

Program Manager Sustainability

De EUR heeft een fulltime Program Manager Sustainability aangesteld teneinde de **duurzaamheidsambitie van de EUR binnen de universiteit** verder vorm te geven.

De ranking

In 2020 scoorde de EUR gemiddeld (een 15e plaats in een totaal van 30) in de ranking van **SustainaBul**, een sinds 2012 door de organisatie Studenten voor Morgen jaarlijks opgestelde ranglijst van Nederlandse hogeronderwijsinstellingen op het gebied van duurzaamheid in onderzoek, onderwijs en bedrijfsvoering. Doorgaans wordt de instelling die de ranglijst aanvoert als de winnaar van dat jaar benoemd, maar in 2019 won de instelling die de meest gewaardeerde best practice voor duurzaam onderwijs aanleverde.

In de UI GreenMetric wordt de EUR niet vermeld. De UI GreenMetric, een initiatief van de University of Indonesia (UI), is een duurzaamheidsranglijst voor universiteiten op het gebied van bedrijfsvoering, onderzoek en onderwijs, waaraan wereldwijd meer dan 900 universiteiten meedoen. De Universiteit van Wageningen staat in 2020 op de eerste plaats in de UI GreenMetric. De Universiteiten van Groningen en Leiden staat op een zevende resp. achtste plaats.

1.3 Duurzaamheidspijler EUR: vier aandachtsgebieden

De duurzaamheidsambitie van de EUR krijgt op vier terreinen vorm:

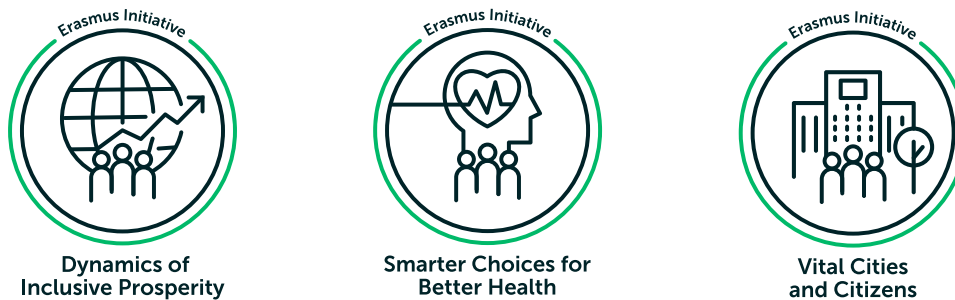
1. Onderzoek;
2. Onderwijs;
3. Bedrijfsvoering;
4. Binnen de samenwerkingsverbanden.

⁴ Strategie 2024, t.a.p., p. 78.

⁵ Strategie 2024, t.a.p., p. 78.

Onderzoek

Onderzoek op het gebied van duurzaamheid vindt onder meer plaats in het kader van de *Erasmus Initiatives*. Dit zijn drie ambitieuze plannen die de academische inspanningen van de Erasmus Universiteit Rotterdam stroomlijnen en de interactie tussen wetenschap en samenleving, tussen theorie en praktijk, tot uitdrukking brengen. Het initiatief Dynamics of Inclusive Prosperity draait om de vraag hoe zoveel mogelijk mensen van welvaartsgroei kunnen profiteren en hoe tegelijkertijd de negatieve gevolgen tot een minimum beperkt kunnen worden. De toename van welvaart vereist een voortdurende afstemming van de veranderende belangen en waarden van overheden, bedrijven, burgers en ondernemers. Om dit dynamische veld in kaart te brengen, zijn wetenschappers van de Erasmus School of Law, Rotterdam School of Management en Erasmus School of Philosophy een multidisciplinaire samenwerking aangegaan. Het initiatief Smarter Choices for Better Health is gericht op een betere gezondheidszorg door slimmere keuzes. En via Vital Cities and Citizens wordt onderzocht hoe bijdragen kunnen worden geleverd aan de kwaliteit van leven in steden.

Figuur 1: Dynamics of Inclusive Prosperity.

Bij DRIFT, een toonaangevend onderzoeksinstituut binnen het veld van duurzaamheids-transities, werken onderzoekers aan het ontwikkelen en delen van transformatieve kennis die mensen, steden, sectoren en organisaties in staat stelt zich actief in te zetten voor transities. eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/samenwerken

Onderwijs

De EUR heeft **het belang van duurzaamheid in het onderwijs** in algemene zin als volgt onder woorden gebracht: "Duurzaamheid in het onderwijs aan de Erasmus Universiteit Rotterdam betekent aandacht besteden aan economische, sociale en milieugerichte ontwikkeling. Het doel is dat EUR afgestudeerden, de leiders van de toekomst, begrijpen wat de uitdagingen zijn die we moeten overwinnen voor onze samenleving en het milieu."⁶

Op het onderdeel onderwijs, het kernthema van dit rapport, wordt in paragrafen 1.4 en 1.5 nader ingegaan.

Bedrijfsvoering

De EUR heeft de ambitie om een van de meest duurzame campussen van Nederland te ontwikkelen. Verschillende afspraken en convenanten met de gemeente en het Rijk dragen hieraan bij. **Concrete doelstellingen van de EUR op het gebied van een duurzame bedrijfsvoering** zijn onder meer: een bijdrage te leveren aan het Klimaatakkoord in 2030, de aanleg van extra groene daken op Campus Woudestein en om op de lange termijn een (zo goed als) energie neutrale campus met een aantrekkelijke werk-, woon- en studieomgeving te creëren. Met het oog hierop is een *Roadmap Sustainable Campus* opgesteld, die de stappen naar een CO₂-neutrale en Eco-positieve campus uiteenzet.

Samenwerkingsverbanden

De duurzaamheidsambitie wordt gedeeld in de samenwerkingsverbanden tussen de EUR en andere universiteiten.

Zo is het hoofddoel **van de Convergence Erasmus MC, EUR en TU Delft**: “Werken aan wetenschappelijke doorbraken die bijdragen aan oplossingen voor dringende en complexe maatschappelijke (toekomstige) uitdagingen. Het gaat om uitdagingen op gebieden als klimaatverandering, duurzaamheid, houdbaarheid van de gezondheidszorg, verstedelijking, *artificial intelligence*, data en digitalisering.”⁷ Een van de thema’s van de Convergence is de Resilient Delta.

Ook in **de samenwerking Leiden-Delft-EUR (LDE)** komt het thema duurzaamheid aan bod. Zo wordt in een strategiedocument opgemerkt: “We richten ons met de samenwerking op een aantal maatschappelijke thema’s die sterk aansluiten op de UNSDG’s, EU Challenges, de Nationale Wetenschapsagenda en regionale vraagstukken. Met de UNSDG’s sluiten we aan op een internationale, inspirerende staalkaart die steeds meer het richtsnoer wordt voor bedrijven, maatschappelijke organisaties en overheden en de regio met Den Haag als derde UN-stad van de wereld. (...) Met de samenwerking op de thema’s *healthy society*, *digital society*, *sustainable society* en *inclusive society* profileren we ons in de samenleving.”⁸ In dit kader is het Leiden-Delft-Erasmus Centre for Sustainability in het leven geroepen. Dit centrum verricht interdisciplinair onderzoek, waarbij onderzoekers en studenten van de Universiteit Leiden, Technische Universiteit Delft en de Erasmus Universiteit Rotterdam zijn betrokken, gericht op een versnelling van de transitie naar een circulaire economie. Op dit moment zijn de natuurwetenschappen sterk vertegenwoordigd in dit initiatief. Het centrum heeft aangegeven op zoek te zijn naar meer samenwerking met de sociale disciplines, zoals het recht.

1.4 Duurzaamheid in onderwijs EUR, de werkgroep SEE en DIT

Het bestuur van de EUR heeft de werkgroep Sustainability in Education at EUR (SEE) in het leven geroepen om een plan te ontwikkelen teneinde de duurzaamheidsambitie, in het bijzonder met betrekking tot het onderwijs, tot uitvoering te brengen. In 2020 concludeerde de werkgroep dat de EUR op het gebied van onderwijs onvoldoende aanbod had om haar ambitie op het gebied van duurzaamheid waar te maken: “most students go through their education at EUR without ever being confronted with sustainability challenges or engaged in a critical debate about values, perspectives or intellectual diversity.”⁹

De werkgroep SEE heeft daarom een ambitieuze visie geformuleerd. Zij geeft aan dat de EUR een coherent portfolio met leerwegen rond een gedeelde duurzaamheidsvisie dient te ontwikkelen. Zij heeft een verbinding gelegd tussen de Erasmian Values en de UN Principles for Responsible Management Education, met de bedoeling om deze waarden en beginselen te vertalen naar iedere afzonderlijke faculteit. De werkgroep merkt op dat iedere faculteit vanuit de duurzaamheidsambitie een kritische blik dient te werpen op het bestaande onderwijsportfolio en stelt voor om in ieder programma een verplicht vak op het gebied van duurzaamheid aan te bieden. De werkgroep geeft aan dat iedere faculteit dient te overwegen wat de beste wegen zijn om duurzaamheid in het onderwijs in te passen en benoemt daarbij vier strategieën: aanpassing van bestaande vakken,

6 <https://www.eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/onderwijs>

7 Raamovereenkomst samenwerking convergentie tussen Erasmus Universitair Medisch Centrum Rotterdam, Technische Universiteit Delft en Erasmus Universiteit Rotterdam, 2020, p. 4.

8 Strategieplan LDE 2019-2024, 2018, p. 9.

9 Working Group Report Sustainability in Education at EUR (2020), p. 5. ([eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/onderwijs](https://www.eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/onderwijs))

introdactie van nieuwe vakken, implementatie van nieuwe opleidingen en ontwikkeling van onderwijs over de EUR-grenzen heen (bijvoorbeeld alumni, toekomstige studenten en Rotterdamse 'buren'). Om de duurzaamheidsleiders van de toekomst op te leiden, dient, zo stelt de werkgroep, een nieuwe interdisciplinaire master te worden ontwikkeld. De werkgroep doet het verzoek om een Sustainability Platform in het leven te roepen, waarin gespecialiseerde academici de leiding nemen om duurzaamheid in het onderwijs aan de EUR verder te brengen, en dat daarbij nauw zal samenwerken met de al bestaande **Sustainability Hub**, een door studenten geleide organisatie.

Onlangs is het platform Design Impact & Transition (DIT) onder leiding van prof. Derk Loorbach opgericht (eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/dit-platform).

Het DIT platform wil fysieke, institutionele, intellectuele en samenwerkende ruimten aanbieden voor academici, studenten en maatschappelijke belanghebbenden waarin zij actief kunnen bijdragen aan een duurzame samenleving door passende vaardigheden en transdisciplinaire kennis aan te leren, alsmede een juiste manier van denken te verwerven door onderwijs, onderzoek en impactvolle projecten en opleidingen.

1.5 Duurzaamheid in onderwijs van Erasmus School of Law: de werkgroep SELECT en het beleid van de faculteit

Werkgroep SELECT

Erasmus School of Law heeft met het instellen van de werkgroep Sustainability at Erasmus in Law Education, Criminology and Taxation (SELECT) het initiatief genomen om na te gaan hoe de duurzaamheidsambitie van de EUR in de opleidingen Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie ingebed kan worden. Daartoe heeft de werkgroep SELECT, in lijn met de door de werkgroep SEE genoemde 'kritische blik', in de eerste plaats onderzocht in hoeverre en op welke wijze het thema duurzaamheid al aan bod komt in het huidige onderwijs van de faculteit. Voor de inventarisatie zijn de zeventien UNSDG's als uitgangspunt genomen, daarmee aansluitend bij de EUR-strategie. Aan de hand van de uitkomsten van de inventarisatie heeft de werkgroep richtlijnen en adviezen ontwikkeld over de wijze waarop de duurzaamheidsambitie binnen Erasmus School of Law kan worden gerealiseerd door het verder uitbouwen van de bestaande initiatieven en door de ontwikkeling van nieuw onderwijs op het gebied van duurzaamheid.

Erasmus School of Law: "Where Law meets Business and Society"

Het thema duurzaamheid komt binnen het beleid van de faculteit op meerdere plaatsen tot uitdrukking.

De aandacht voor duurzaamheid past binnen het speerpunt Herijking van Publieke Belangen in Private Verhoudingen van het Landelijk Sectorplan Rechtsgeleerdheid: Samenwerking en Vernieuwing, met als participanten Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en EUR. In het sectorplan wordt geconstateerd dat de bescherming van publieke belangen langs private weg door een aantal ontwikkelingen steeds meer onder druk is komen te staan, zowel in Nederland en Europa als op internationaal niveau. In deze veranderende wereld wordt, zo merken de schrijvers van het sectorplan op, de vraag hoe bovenindividuele publieke belangen het beste verankerd kunnen worden actueler: "Centraal staat de vraag in hoeverre in de 21e eeuw tegen de achtergrond van de trend naar een compacte(re) overheid publieke belangen en waarden via private verhoudingen effectief kunnen worden geborgd in een rechtssysteem, dat mede is gebaseerd op zelfregulering en autonomie van private partijen. Met name het noodzakelijke streven naar een duurzamere samenleving, zoals vastgesteld in de *Sustainable Development Goals* (SDG's) van de Verenigde Naties, stelt Nederland, Europa en de rest van de wereld voor

grote uitdagingen. Dit betreft vooral publieke belangen en waarden, zoals mensenrechten (bijvoorbeeld bescherming van het gezinsleven en van eigendomsrechten), milieu en klimaatbeleid, distributie van welzijn en zorg, sociale zekerheid en werknemersrechten, belastingheffing, algemene nutsvoorzieningen, stabiliteit van de financiële sector, mededingingsrecht en de positie van consumenten en van investeerders, goed ondernemingsbestuur (*governance*). Op al deze terreinen dringt de vraag zich op op de beginselen van behoorlijk bestuur die gedurende jaren het gedrag van de overheid hebben genormeerd *mutatis mutandis* ook moeten worden toegepast op private partijen die betrokken zijn bij de borging van publieke belangen.”¹⁰

Erasmus School of Law wil in dit verband de komende jaren een innovatieve bijdrage leveren met onderzoek naar de functie van het recht in de economische en sociale context en meer specifiek de vraag hoe private actoren zoals ondernemingen een rol spelen in het waarborgen van publieke belangen als duurzaamheid, gelijkheid en inclusiviteit, die ook in de UNSDG's worden weerspiegeld.

Daarnaast is Erasmus School of Law één van de drie participerende faculteiten binnen het eerdergenoemde **Erasmus Initiative on Dynamics of Inclusive Prosperity (DoIP)**. Dit multidisciplinaire initiatief van Erasmus School of Law, Rotterdam School of Management en Erasmus School of Philosophy richt zich op de vraag hoe de negatieve gevolgen van welvaartsgroei zoveel mogelijk beperkt kunnen worden en hoe de afstemming tussen de veranderende belangen en waarden van overheden, bedrijven, burgers en ondernemers verbeterd kan worden. De onderzoeksthema's waarop DoIP zich richt raken zowel aan de socio-economische als ecologische aspecten van duurzaamheid (bijv. sustainable agriculture, sustainable finance)

De duurzaamheidsambitie draagt daarnaast bij aan andere doelstellingen van Erasmus School of Law, zoals het bevorderen van multidisciplinariteit, van internationalisering, van de kritische houding van studenten, van het inbrengen van wicked problems in het onderwijs en van verankering van onderzoek in het onderwijs. En ook het streven van de faculteit om bij te dragen aan de ontwikkeling van *legal tech/tech legal* past binnen een langeretermijnfocus op de rol van recht en regulering in een context van technologische ontwichtingen en in de interacties tussen recht en technologie.

Erasmus School of Law is actief betrokken bij het EUR Hoger Onderwijs Kwaliteitsafspraken (HOKa)-project Impact at the Core. Een recent werkdocument (*Impact at the Core Project Plan – 20-05.2020*) meldt dat werken aan realistische *wicked problems* voor studenten essentieel is voor het project. Een van de elementen hierbij is dat de *wicked problems* samenhangen met de UNSDG's. Het doel voor de periode 2022-2024 is dat: “Each faculty develops an impact strategy for education, connected with the vision on sustainability.”¹¹

¹⁰ Landelijk Sectorplan Rechtsgeleerdheid: Samenwerking en Vernieuwing, p. 79.

sectorplan-ssh.nl/sites/sectorplan_ssh/files/media-files/Samen%2Bsterker.%2BBeeld%2Bvan%2Bhet%2BSSH-domein%2Bversie%2B2019.05.24.pdf

¹¹ Impact at the Core Project Plan – 20-05.2020, p. 5.

2 Duurzaamheid, relevantie en visie

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt allereerst stilgestaan bij het begrip duurzaamheid en de rol van het recht in het kader van duurzame ontwikkeling. Vervolgens wordt de relevantie van duurzaamheid voor het onderwijs van de opleidingen van Erasmus School of Law beschreven. Ten slotte wordt de visie van de werkgroep SELECT ten aanzien van de implementatie van duurzaamheid in het onderwijs uiteengezet.

2.2 Duurzaamheid

Duurzame ontwikkeling

“Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.”¹²

Met deze definitie plaatste de World Commission on Environment and Development met het rapport *Our Common Future* het concept duurzame ontwikkeling op de politieke agenda en benadrukte daarbij dat milieu en armoede daarmee onlosmakelijk verbonden waren. Hoewel duurzaamheid vaak wordt beperkt tot de ecologische aspecten, benadrukt deze definitie de verbinding tussen het ecologische en het sociale. In 1972 had de *Club van Rome* met het rapport *Limits to Growth*¹³ bovendien al aangegeven dat de milieuschade verband hield met de ongebreidelde economische groei en dat duurzame ecologische, economische en sociale stabiliteit vraagt dat groei wordt begrensd.

Rond de eeuwwisseling werd de ingrijpende impact van de mens(elijke activiteiten) op het hele ecosysteem van de aarde verder beklemtoond door Nederlands chemicus en Nobelprijswinnaar Paul Crutzen en Amerikaans bioloog Eugene Stoermer door te verwijzen naar het tijdperk van het Antropoceen.¹⁴ Sinds de laatste ijstijd, zo'n 12.000 jaar geleden, waren we als mens op aarde redelijk comfortabel in het relatief stabiele Holoceen dat ons toeliet om dankzij de natuurlijke hulpbronnen van de aarde al werkend, spelend en wonend op ontdekking te gaan. Deze natuurlijke hulpbronnen begrepsden ons in zekere zin, maar we liepen zelden echt tegen de grenzen aan; de natuurlijke rijkdommen waren schijnbaar onuitputtelijk. De mens had doorheen die eeuwen altijd wel al impact gehad op de leefomgeving, vaak zelfs ingrijpend, maar het is relatief recent dat die impact de manier waarop de aarde functioneert als ecosysteem (*earth system*) met op elkaar afgestemde en evoluerende delen, fundamenteel aantast. Zo stelt een recente studie in het tijdschrift *Nature*¹⁵ onomwonden

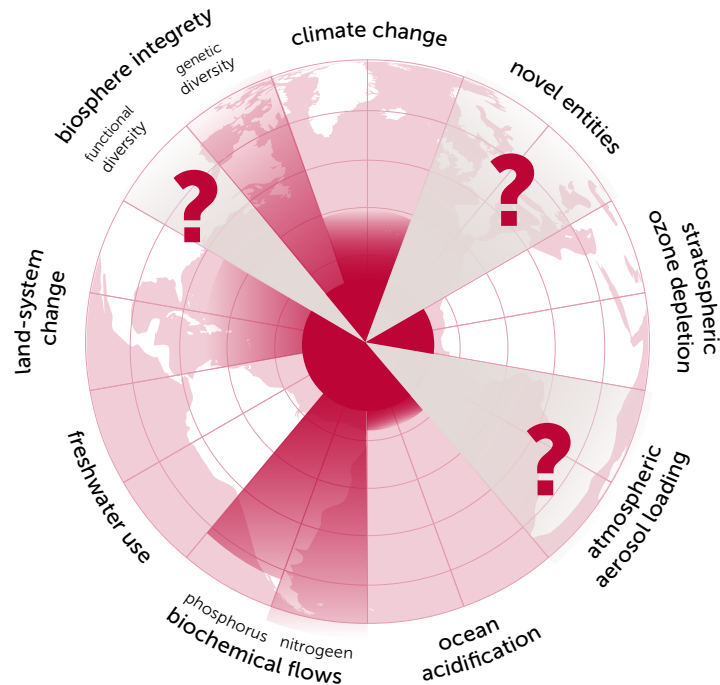
¹² BRUNDTLAND, Gro Harlem, et al. *Our common future*. New York, 1987, 43.

¹³ MEADOWS, Donella H.; RANDERS, Jorgen; MEADOWS, Dennis L. *The Limits to Growth* (1972). Yale University Press, 2013.

¹⁴ CRUETZEN, P., & STOERMER, E. (2000). The "Anthropocene." *IGBP Global Change Newsletter* 41, 17–18
igbp.net/download/18.316f18321323470177580001401/1376383088452/NL41.pdf

¹⁵ ELHACHAM, E., BEN-URI, L., GROZOVSKI, J., BAR-ON, Y. M., & MILO, R. (2020). Global human-made mass exceeds all living biomass. *Nature*, 588(7838), 442–444.
doi.org/10.1038/s41586-020-3010-5

vast dat de omvang van de door de mens gemaakte producten en constructies op aarde – wat zij omschrijven als antropogene massa – vandaag groter is dan de totale globale hoeveelheid biomassa (planten, dieren, bacteriën). Het model van de natuurlijke limieten aan de capaciteit van de aarde – *The Planetary Boundaries* – werd in 2009 gelanceerd door Earth System wetenschappers en visualiseert deze grenzen.

Figuur 2: *The Planetary Boundaries*. Bron: hisour.com/planetary-boundaries-debate-39351/

De rol van de sociale wetenschappen

Waar de exacte wetenschappen al vanaf de jaren 50 en 60 van de 20e eeuw probeerden te weten en meten hoe de natuur als complex systeem functioneerde en vanaf de jaren zeventig waarschuwden voor de natuurlijke grenzen aan de economische groei, bleef de rol van de sociale wetenschappen in het wetenschappelijk debat over milieuschade beperkt.¹⁶ De klemtoon kwam daardoor vooral op de ecologische impact te liggen, terwijl de sociale impact die met de natuurlijke veranderingen gepaard gingen en de oorzaken die in het sociale weefsel van de samenleving schuilgingen niet altijd werden genoemd. Het economische, ecologische en sociale zijn echter onlosmakelijk met elkaar verbonden in het concept duurzaamheid.

Prof. Koo van der Wal, rechtsfilosoof en emeritus-hoogleraar aan Erasmus School of Law, beschrijft deze inherente verbondenheid in zijn boek *De Symfonie van de Natuur*. Van der Wal schetst de contouren van een nieuw natuurbeeld als een open, niet lineair, complex, georganiseerd systeem, met een reeks van niveaus van opklimmende structurele complexiteit en een steeds hogere graad van orde (met een fysische, organische, psychische, mentale en emergente laag). Over het sociale als natuurlijk fenomeen merkt van der Wal op: "Maar niet minder dan aan een inadequaat natuurbeeld moet de verstoorte relatie tot de natuur worden toegeschreven aan een scheve voorstelling van de manier waarop de maatschappij functioneert."¹⁷

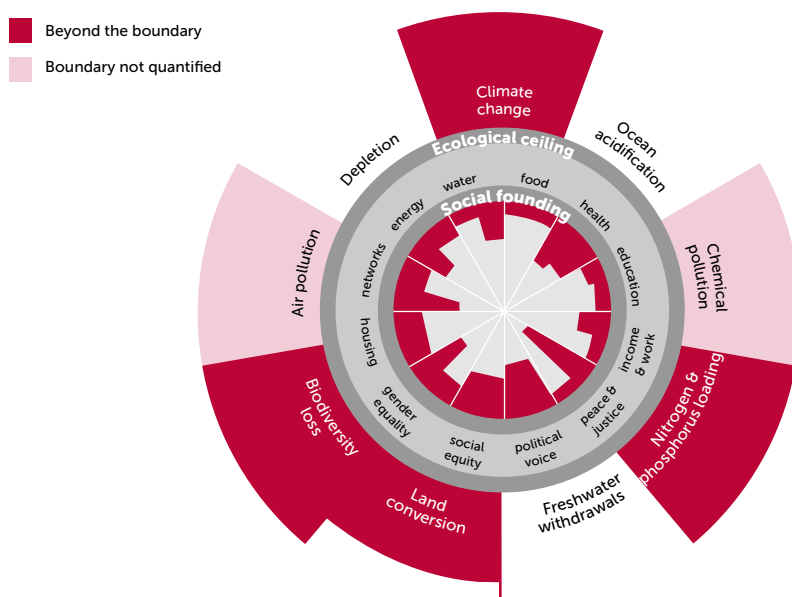
¹⁶ HAMILTON, C., & GRINEVALD, J. (2015). Was the Anthropocene anticipated? *The Anthropocene Review*, 2(1), 59–72. doi.org/10.1177/2053019614567155

¹⁷ VAN DER WAL, K., *De Symfonie van de Natuur*, Oud-Turnhout, 2020, p. 250.

Naar duurzaamheid wordt ook verwezen met de *Triple Bottom Line* – ook gekend als de 3P's: *People, Planet, Profit* – waarin sociale, ecologische en economische waarden worden geïntegreerd. Deze term werd zo'n 25 jaar geleden door John Elkington geïntroduceerd als aanzet om anders over kapitalisme te gaan nadenken, meer dan alleen over winst en groei maar met aandacht voor sociaal en ecologisch welzijn. Enkele jaren terug opperde hijzelf dat het tijd was om de 3P's met pensioen te sturen omdat ze niet tot echte systeemverandering hebben geleid en verandering zelfs in de weg zijn gaan zitten doordat het louter als een accounting handigheid wordt gebruikt.¹⁸

"None of these sustainability frameworks will be enough, as long as they lack the suitable pace and scale – the necessary radical intent – needed to stop us all overshooting our planetary boundaries. Hence the need for a recall. I hope that in another 25 years we can look back and point to this as the moment started working toward a triple helix for value creation, a genetic code for tomorrow's capitalism, spurring the regeneration of our economies, societies, and biosphere." (Elkington, 2018, HBR)

Deze verbondenheid van het sociale, het economische en het ecologische is door Kate Raworth's *Doughnut Economics* eveneens gevisualiseerd.¹⁹ Het is bedoeld als een kompas dat gebruikt kan worden om met de uitdagingen waar we voor staan aan de slag te gaan.

Figuur 3: *Doughnut Economics*. Bron: doughnuteconomics.org/tools-and-stories/

Duurzaamheid is ook de kern van de *2030 Agenda for Sustainable Development* van de Verenigde Naties waarvan de zeventien UNSDG's²⁰ de kern vormen. In 2015 vroeg de VN met deze doelstellingen dat alle regio's van de wereld partnerschappen zouden aangaan om de urgente, complete problemen van ongelijkheid, klimaatverandering, armoede, exclusie gezamenlijk aan te pakken. Deze zeventien doelen verenigen een diversiteit aan thema's onder zich en haken aan op allerlei relevante thema's voor onderwijs.

18 ELKINGTON, J., 25 Years Ago I Coined the Phrase "Triple Bottom Line." Here's Why It's Time to Rethink It Harvard Business Review, 2018
hbr.org/2018/06/25-years-ago-i-coined-the-phrase-triple-bottom-line-heres-why-im-giving-up-on-it

19 RAWORTH, K. The Doughnut of social and planetary boundaries, 2017, kateraworth.com/doughnut/

20 sdgs.un.org/goals. Zie ook sdgnederland.nl/sdgs.

“Ending poverty and other deprivations must go hand-in-hand with strategies that improve health and education, reduce inequality, and spur economic growth – all while tackling climate change and working to preserve our oceans and forests.”

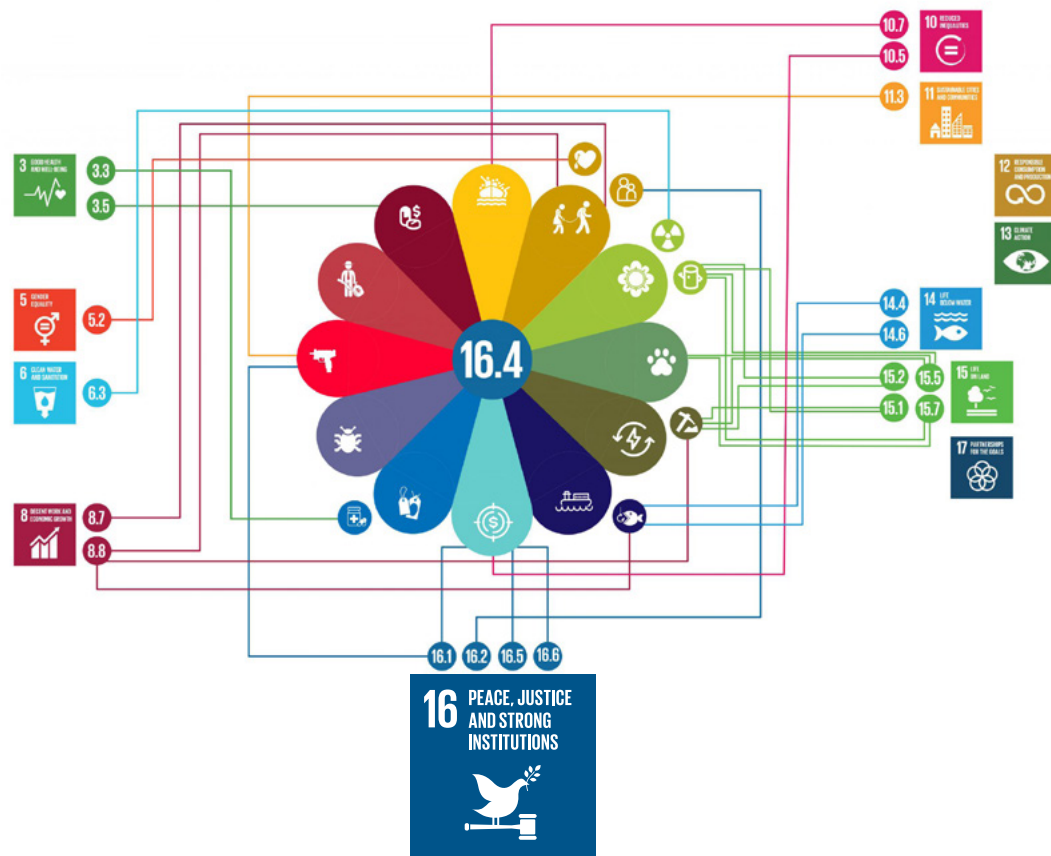
Figuur 4: Sustainable Development Goals. Bron: globalgoals.org/resources

UNSDG 16 (vrede, justitie en sterke publieke diensten) is bijzonder relevant voor juridische opleidingen. In doelstelling 16.3 wordt verwezen naar het “bevorder(en) van vreedzame en inclusieve samenlevingen met het oog op duurzame ontwikkeling, verzeker(en) van toegang tot justitie voor iedereen en (creëren) op alle niveaus (van doeltreffende, verantwoordelijke en open instellingen.” Corruptie, belastingontduiking, witwassen, mensenhandel en geweld worden er expliciet genoemd als grote uitdagingen voor de toekomst, evenals de transparantie en rechtvaardigheid van het recht. Maar ook indirect heeft het recht een connectie met veel van de andere UNSDG’s. Voor het behalen van SDG 7 over duurzame energie en SDG 12 over verantwoorde consumptie zijn juridische instrumenten nodig die de wettelijke afspraken helpen implementeren en daarbij vooral de belangen van de ontwikkelingslanden behartigen. Voor SDG 5 over gendergelijkheid is het noodzakelijk dat discriminerende wetgeving wordt aangepast. De bevordering van de rechtsstaat vormt dus een essentieel onderdeel van het 15-jarig programma, niettegenstaande het slechts beperkt aan bod lijkt te komen in SDG 16.²¹

Onderstaande figuur²² laat bijvoorbeeld zien in welke UNSDG’s er een link is met (georganiseerde) criminaliteit.

²¹ a4id.org/student_blog/the-rule-of-law-and-the-sustainable-development-goals/

²² globalinitiative.net/analysis/organized-crime-as-a-threat-to-sustainable-development/

Figuur 5: Mapping organised crime's impact on SDG goals and targets. Bron: globalinitiative.net

Duurzaamheid, recht en regulering

Er werden over de decennia heen honderden multilaterale akkoorden gesloten over afval, vervuiling, bedreigde dieren en planten, biodiversiteit en andere milieuthema's. Een aantal gedragingen (bijvoorbeeld handel in bedreigde fauna en flora) werd in deze internationale akkoorden ook gecriminaliseerd, omdat ze als een aanzienlijke bedreiging worden gezien voor het voortbestaan van de mens en planeet. Door de toenevende wetenschappelijke bewijzen voor klimaatverandering en de maatschappelijke aandacht voor milieuvervuiling kwam het milieu nog prominenter op de agenda. Zo had de VN Earth Summit van 1992 tot doel het globale noorden en zuiden beide aan de onderhandelingstafel te brengen om mondiale vraagstukken als armoede, ontwikkeling en milieu te bespreken.

De Verenigde Naties (VN) geven nu absolute prioriteit aan de milieuproblematiek. Secretaris-Generaal Antonio Guterres wond er geen doekjes om, toen hij op 2 december 2020 zijn toespraak op het World Leaders Forum van Colombia University (New York) met de volgende woorden begon:

"We are facing a devastating pandemic, new heights of global heating, new lows of ecological degradation and new setbacks in our work towards global goals for more equitable, inclusive and sustainable development. To put it simply, the state of the planet is broken."²³

22 GUTERRES, A. (2020). Secretary-General's address at Colombia University: The State of the Planet. World Leaders Forum: Colombia University.

De klimaatverandering wordt beeldend weergegeven in de recente documentaire *A Life on Planet Earth* van Sir David Attenborough waarin hij getuigt hoe fundamenteel de aarde tijdens zijn leven is veranderd. Hij roept in de documentaire op om de band tussen de mens en de natuur te versterken omdat we de verbinding ermee verloren zijn. Hij wenst ons wijsheid toe om de schade op te lossen, omdat het anders de ondergang is voor het menselijke bestaan.

De schade die gepaard gaat met deze milieuproblematiek beperkt zich echter immers allerminst tot de ernstige schade aan (menselijke) dieren, planten en ecosystemen, maar beïnvloedt het hele ecosysteem van de aarde. Dat ecosysteem is fundamenteel veranderd met verregaande ecologische, economische, sociale en politieke gevolgen.²⁴ Zo benadrukt VN-Secretaris Guterres dat de ontwrichting van de planeet economische en politieke instabiliteit veroorzaakt. Duurzaamheid is daarom ook allerminst beperkt tot ecologie en milieu, maar gaat net om zowel ecologische, sociale als economische aspecten. Ook in dit rapport hanteren we daarom deze brede kijk op duurzaamheid.

Recht en regulering spelen een belangrijke rol in het garanderen van een duurzame toekomst. Die wijsheid waar Attenborough naar verwijst, omvat ook juridische wijsheid en creativiteit. Om de uitdagingen van klimaatverandering en sociale en economische ongelijkheid aan te gaan, zullen we sterke juridische raamwerken nodig hebben die publieke belangen waarborgen. Opleidingen zoals Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie kunnen bijdragen aan het bestuderen, ontwikkelen en implementeren van deze juridische raamwerken. Het vraagt om aandacht voor duurzaamheid in de opleidingen zodat afgestudeerde juristen, fiscalisten en criminologen de duurzaamheidsvraagstukken kunnen begrijpen, kritisch kunnen bestuderen en aan oplossingen kunnen bijdragen.

2.3 Relevantie van duurzaamheid voor het onderwijs van de opleidingen

Duurzaamheid in het recht is de laatste jaren prominent in het nieuws. Het Urgenda-arrest, de zaak Milieudefensie vs. Shell en diverse rechtszaken over de stikstofproblematiek kunnen als voorbeeld dienen. Internationaal stijgt het aantal gerechtelijke procedures in verband met het klimaat. Volgens een rapport van de **United Nations Environment Programme 2020**, bedraagt het aantal rechtszaken 1.550 in 38 landen (waarvan 39 zaken in de EU). In toenemende mate is ook het begrip Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) binnen het ondernemingsrecht zichtbaar.

De jonge generatie, onze studentenpopulatie, is sterk betrokken bij de huidige problematiek. Zo tonen steeds meer criminologiestudenten interesse in het bestuderen van milieuproblematiek voor hun masterscriptie. Vanuit de Opleidingscommissie masters Rechtsgeleerdheid-Fiscaal Recht klonk de behoefte aan meer aandacht in het onderwijs voor duurzaamheid in de zin van de UNSDG's. Belanghebbenden vanuit het beroepveld Fiscaal Recht en Rechtsgeleerdheid spraken uit dat duurzaamheid in toenemende mate deel uitmaakt van en een belangrijke rol speelt in de beroepspraktijk.

Zoals eerder aan de orde is gekomen, bieden de UNSDG's een goed handvat voor de speerpunten in het juridische, fiscale en criminologische onderwijs, als mondiaal kompas voor uitdagingen als armoede, onderwijs en de klimaatcrisis. De grote, ecologische, sociale en economische uitdagingen waar de wereld voor staat kunnen vanzelfsprekend niet alleen worden opgelost vanuit de juridische, fiscale en crimino-

24 RIEUR, J. (2020). Critical warning! Preventing the multidimensional apocalypse on planet Earth. *Ecosystem Services*, 45, 101161.

logische invalshoek. Het *wicked problem* is multidimensionaal, internationaal en vergt een bij uitstek multidisciplinaire behandeling met onder meer economische, sociologische, psychologische, filosofische, bedrijfskundige, technologische, ecologische en gezondheidswetenschappelijke invalshoeken. Anderzijds moet het belang van de juridische, fiscale en criminologische wetenschap ook niet worden onderschat. Een internationaal juridisch instrumentarium is nodig om de problemen het hoofd te bieden. Recentelijk wordt steeds meer zichtbaar dat niet alleen de wetgevende en uitvoerende macht, maar tevens de rechterlijke macht hierbij een belangrijke rol speelt.

Steeds meer wint het besef terrein dat genoemde uitdagingen zo snel mogelijk een oplossing behoeven. In toenemende mate groeit de overtuiging dat de leefbaarheid van de planeet aan de vooravond van een crisis staat, dan wel dat de crisis al heeft plaatsgevonden. Niet alleen wordt immers nagedacht over het voorkomen van schade, maar ook over het beperken en het verhalen van reeds ontstane schade. De UNSDG's zijn in dit verband niet alleen afzonderlijk, maar ook in hun onderlinge verbanden essentieel.

Het is een belangrijke taak van de wetenschap om deze crisis door onderzoek zichtbaar te maken en om met kwalitatief hoogstaand onderwijs onze studenten van de stand van de wetenschap op de hoogte te brengen. De studenten vormen de generatie die vaardigheden moeten ontwikkelen om mogelijke oplossingen te bedenken voor de uitdagingen waar wij nu voor staan. Om dit doel te bereiken is het noodzakelijk om studenten op te leiden tot kritische, verantwoordelijke en betrokken professionals, tot wereldburgers.

Een dergelijke houding van onze studenten is ook een voorwaarde om deze maatschappelijke vraagstukken, zoals duurzaamheidsvraagstukken, in de beroepspraktijk te kunnen signaleren en te duiden. Daarvoor is het tevens noodzakelijk dat Erasmus School of Law bestaande initiatieven van studenten stimuleert en aandacht heeft voor de leefwereld en ambities van de studenten.

2.4 Visie werkgroep SELECT

Doelstelling

Op basis van de urgentie van de duurzaamheidsproblematiek, rekening houdend met de bijdrage die aan deze problematiek kan worden geleverd vanuit de juridische, fiscale en criminologische expertise, is het naar de mening van de werkgroep SELECT geen optie meer om aan de zijlijn te blijven staan. Mede gezien de aandacht voor duurzaamheid in de EUR-Strategie, de inpassing in het beleid van de faculteit en de vraag vanuit de studenten en het beroepenveld, is het tijd voor een sterke verankering van duurzaamheid in het onderwijsprogramma van Erasmus School of Law.

De werkgroep stelt voor om daarbij de volgende doelstelling te hanteren:

“Afgestudeerden van Erasmus School of Law hebben kennis van de uitdagingen die spelen op het gebied van duurzaamheid, hebben inzicht in de rol van het recht²⁵ in relatie tot duurzaamheid en begrijpen hoe zij vanuit hun vakgebied kunnen bijdragen aan oplossingen.”

25 Mutatis mutandis het fiscale recht en criminologie.

Dit streven brengt met zich dat het onderwerp duurzaamheid in het onderwijs in elk van de drie bacheloropleidingen evenals iedere master binnen Erasmus School of Law aan bod dient te komen. In het hiernavolgende wordt hierop verder ingegaan.

Inbedding in onderwijs

Taking responsibility on sustainable development in education betekent: verantwoordelijkheid erkennen, herkennen en nemen om de ontwikkeling van duurzaamheid in het onderwijs verder brengen.

Het erkennen van verantwoordelijkheid brengt met zich dat het belang van het thema duurzaamheid in de opleidingen duidelijk voor het voetlicht wordt gebracht. Hierbij is ook het herkennen relevant: zien wat er al gebeurt binnen Erasmus School of Law en het vergroten van de zichtbaarheid daarvan. Verantwoordelijkheid nemen om de ontwikkeling verder te brengen houdt in dat ieder zich vanuit zijn of haar positie inzet om het thema duurzaamheid binnen het onderwijs van Erasmus School of Law op passende wijze tot zijn recht te brengen.

De visie van de werkgroep SELECT ten aanzien van de implementatie van duurzaamheid in het onderwijs is gebaseerd op het uitgangspunt van natuurlijke groei: uitgaan van wat er is en vandaaruit een verdere groei en ontwikkeling stimuleren. Zulks vanuit de idee dat ontwikkelingen voortkomen uit gevoelde noodzaak bij belanghebbenden, zoals docenten, studenten, bestuur en werkveld.

Uit de inventarisatie van het onderwijs van Erasmus School of Law, die door de werkgroep SELECT is verricht, volgt dat er een stevige basis is. Het element duurzaamheid komt op dit moment al in een groot aantal vakken aan bod. Zoals de inventarisatie ook laat zien, kent het juridische vakgebied een ruim palet aan raakvlakken met de diverse kanten van het thema duurzaamheid, zoals deze in de UNSDG's tot uitdrukking komen. Dit geldt voor alle drie de opleidingen: Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie. Van Europese CO2-maatregelen tot lokale milieueffingen, van duurzaam ondernemen tot milieucriminaliteit, van gelijke lonen tot gelijke toegang tot de gezondheidszorg, het recht is bij uitstek een vakgebied waarin de UNSDG's over de hele breedte aan bod komen.

Zie voor voorbeelden **de animatiefilm over milieucriminaliteit**, waarvoor prof. dr. Lieselot Bisschop en prof. dr. Karin van Wingerde het script schreven, en die zij gebruiken in het vak Corporate & White-Collar Crime²⁶ en **het interview met prof. dr. Xandra Kramer** over gelijke toegang tot het rechtssysteem.

Door middel van verschillende stappen, welk in de hoofdstukken 3 en 4 nader aan bod zullen komen, kan de bestaande basis worden gebruikt om de initiatieven verder te laten uitgroeien, met elkaar in verbinding te brengen en daarmee duurzaamheid binnen Erasmus School of Law, als onderdeel van de universitaire strategie, duidelijk op de kaart te zetten en verder te ontwikkelen.

Om de groei vanuit de bestaande basis optimaal tot stand te brengen, is het naar de mening van de werkgroep van belang om binnen elke opleiding voldoende ruimte te bieden voor initiatieven, ongeacht de omvang en de plaats van het thema in het vak. Bij sommige vakken past het om veel aandacht te besteden aan duurzaamheid, terwijl het bij andere vakken, naar de aard van het vak, slechts zijdelings aan de orde kan komen. Het is wenselijk om met deze verschillen rekening te houden en initiatieven te stimuleren.

Voor de vakken waar duurzaamheid een prominente plaats inneemt kan worden onderzocht hoe dit nog verder kan worden uitgebouwd en zichtbaar kan worden gemaakt. Bij dit laatste kan onder meer worden gedacht aan vermelding in, dan wel aanscherping van, de vakdoelstellingen en vakomschrijvingen. In de vakken waar het onderwerp duurzaamheid slechts zijdelings aan bod komt, bijvoorbeeld als onderwerp van een probleem, kan worden gedacht aan andere middelen om het vak in te bedden in het duurzaamheidsthema, bijvoorbeeld door het aan de hand van een duurzaamheidslijn te verbinden met andere vakken die het thema aan de orde te stellen.

3 Bestaande initiatieven

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de huidige stand van zaken betreffende duurzaamheid binnen het onderwijs van Erasmus School of Law. In paragraaf 3.2 wordt beschreven op welke wijze de bestaande initiatieven zijn geïnventariseerd en wordt kort aangegeven welk beeld uit deze inventarisatie naar boven is gekomen. Paragraaf 3.3 benoemt een aantal sprekende voorbeelden van initiatieven. In paragraaf 3.4 worden de lacunes aangegeven die uit de inventarisatie zijn gebleken en wordt aan de hand daarvan een indicatie gegeven van de mogelijkheden om de bestaande initiatieven uit te breiden. Daarmee vormt deze laatste paragraaf een opmaat naar hoofdstuk 4, waarin scenario's worden geschetst om het thema duurzaamheid binnen het onderwijs van de faculteit verder te brengen.

3.2 Inventarisatie en analyse

De werkgroep SELECT heeft een inventarisatie uitgevoerd om in beeld te brengen in hoeverre en op welke wijze op dit moment aandacht wordt besteed aan het onderwerp duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law. Daarbij zijn, in lijn met de EUR-strategie, de UNSDG's als leidraad genomen. Aan de hand van formulieren is voor de bachelor- en mastervakken van de drie opleidingen onderzocht in hoeverre de UNSDG's in de vakken aan bod komen, welke specifieke UNSDG's dit zijn, in welke onderwijsvormen dit gebeurt en of duurzaamheid in de vakdoelstellingen tot uitdrukking wordt gebracht. In de inventarisatie via de formulieren zijn de bachelorvakken van de drie opleidingen Rechtsgeleerdheid, Fiscaal Recht en Criminologie meegenomen, evenals de verplichte vakken van de masters van de drie opleidingen. Uitzonderingen zijn gemaakt voor vaardigheidenvakken en vakken die volgend collegejaar komen te vervallen. De meeste formulieren zijn ingevuld door (of aan de hand van een interview met) de betrokken blok-, vak- of mastercoördinator. Enkele formulieren zijn ingevuld op basis van de informatie uit de syllabus. Dit betreft een klein aantal vakken, waar het uiteindelijk niet mogelijk bleek om de betrokken coördinator te bereiken.

De resultaten van de inventarisatie zijn zichtbaar gemaakt door middel van verschillende analyses.²⁷ Deze analyses geven onder meer per specifieke UNSDG aan welke vakken daaraan een bijdrage leveren. Ook laten de analyses zien welke UNSDG's meer en welke minder prominent aanwezig zijn binnen het onderwijs van Erasmus School of Law. Deze overzichten kunnen behulpzaam zijn bij het opzetten van een samenwerking tussen verschillende vakken, kunnen worden gebruikt om aan te geven in hoeverre de faculteit op dit moment al een bijdrage levert aan het realiseren van de duurzaamheidsambitie van de EUR en kunnen een rol spelen bij een eventuele toekomstige selectie van bepaalde UNSDG's als speerpunten in het EUR-beleid op het gebied van duurzaamheid in het onderwijs.²⁸

²⁷ eur.nl/sites/corporate/files/2021-05/bijlage-rapport-werkgroep-select-overzicht-afkortingen-en-tabellen-bachelorvakken-definitief.pdf
eur.nl/sites/corporate/files/2021-05/bijlage-rapport-werkgroep-select-overzicht-grafieken-bachelors-definitief.pdf
eur.nl/sites/corporate/files/2021-05/bijlage-rapport-werkgroep-select-overzicht-afkortingen-en-tabellen-mastervakken-definitief.pdf
eur.nl/sites/corporate/files/2021-05/bijlage-rapport-werkgroep-select-overzicht-grafieken-masters.pdf

²⁸ Zie de Strategie 2024, t.a.p., blz. 78. eur.nl/over-de-eur/strategie-2024/over-strategie-2024/strategische-themas/duurzame-ontwikkeling

De inventarisatie laat zien dat er binnen Erasmus School of Law op dit moment al veel activiteiten op het gebied van duurzaamheid worden ontplooid. Niet alleen vormt het thema bij veel vakken een geïntegreerd onderdeel van het curriculum, er liggen ook plannen op stapel voor een verdere ontwikkeling op dit gebied. Daarnaast bleek in een aantal gevallen de inventarisatie zelf een trigger voor docenten om de integratie van duurzaamheid in het onderwijs nader in ogenschouw te nemen. Initiatieven zijn terug te vinden in zowel alle drie de bacheloropleidingen als in alle masters. Uiteraard is er wel een verschil in nadruk de onderkennen. Zo vormt duurzaamheid in sommige masters het speerpunt of een van de speerpunten van de opleiding. Genoemd kunnen worden de masters International and European Law, Financieel Recht, Recht van de Gezondheidszorg, Staats- en Bestuursrecht en Criminologie. In andere masters komt duurzaamheid duidelijk aan bod, maar is het geen speerpunt van de opleiding. In weer andere masters en in veel bachelorvakken komt het thema slechts zijdelings aan de orde. Naar de mening van de werkgroep SELECT zijn echter al deze varianten relevant en speelt iedere benadering een eigen rol in het kader van de doelstelling om studenten van Erasmus School of Law op te leiden tot (fiscaal) juristen en criminologen die in staat zijn om vanuit hun vakgebied bij te dragen aan oplossingen voor duurzaamheidsvraagstukken.

3.3 Voorbeelden van initiatieven

Om een beeld te schetsen van de rijkdom aan en reikwijdte van de bestaande initiatieven binnen Erasmus School of Law, wordt hierna een aantal voorbeelden genoemd.

- In de master International and European Union Law komt duurzaamheid uitgebreid aan bod. Voorbeelden zijn de vakken Economic Analysis of European Law, waarin armoede in de landbouwsector, overbevissing, de bio-industrie en de suiker- en tabaksindustrie worden behandeld en Globalization and Multidimensional Legal Orders,²⁹ waarin aan de hand van onder meer casestudies aandacht wordt besteed aan bijna alle UNSDG's en hun onderlinge samenhang;
- UNSDG 7 (toegang tot betaalbare en duurzame energie voor iedereen) komt in het vak Investment Arbitration³⁰ aan bod en de studenten volgen bij dit vak een externe workshop, gericht op klimaatverandering (UNSDG 13) en arbitrage;
- De master Criminologie (onder meer ook in de variant IMARC) kent het vak Globalisation, Digitalisation and Crime, waarin thema's als sociale ongelijkheid, armoede en mensenrechten centraal staan en waarin ook twee hoorcolleges zijn gewijd aan groene criminologie. Daarnaast staat milieucriminaliteit centraal als één van de drie cases die studenten in de vakken Corporate & White-Collar Crime (Dieselgate) en Organised Crime (*wildlife trafficking*) in groepen bestuderen en waar zij een beleidsadvies over schrijven;³¹
- Het vak Ethiek, Duurzaamheid en Compliance,³² onderdeel van de master Financieel Recht, besteedt uitgebreid aandacht aan de UNSDG's, alle zeventien doelstellingen komen in het vak aan de orde. De master Financieel Recht heeft het voornemen om vanaf het collegejaar 2021/2022 de master in het geheel in het teken te doen staan van duurzaamheid;

²⁹ Resp. RB36 en RB52.

³⁰ RRR85.

³¹ Resp. RQ42, RQ89 en RQ96.

³² RQ07.

- De master Fiscaal Recht heeft een scriptieproject opgezet in het kader van het thema duurzaamheid. Onderwerpen waarover de studenten kunnen schrijven zijn onder meer de circulaire economie, milieueffingen en vliegbelasting. Ook wordt in de master Fiscaal Recht uitgebreid aandacht besteed aan ethiek, belastingontwijking, transparantie en governance;
- In de bachelor Rechtsgeleerdheid kan Rechtsfilosofie³³ als voorbeeld worden genoemd. In dit vak is het thema duurzaamheid prominent aanwezig is. Er wordt onder meer aandacht besteed aan het Urgenda-arrest, een rechtvaardige verdeling van goederen in de samenleving, aan veiligheid en grondrechten. In het collegejaar 2021/2022 zal een Probleem over Inclusiviteit en Black Lives Matter aan het onderwijs worden toegevoegd;
- De bachelor Fiscaal Recht kent het vak Openbare Financiën,³⁴ waarbij aandacht wordt besteed aan belastingheffing als instrument van de overheid om het gedrag van burgers te sturen, aan inkomensherverdeling en aan vergroening van het belastingstelsel;
- In de bachelor Criminologie komen diverse thema's aan bod die verband houden met de UNSDG's (bijvoorbeeld klimaatverandering, ongelijkheid, migratie en mensenrechtenschendingen), waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de manier van kijken naar maatschappelijke problemen. Inzicht in verklaringen van menselijk handelen op micro-, meso- en macroniveau en een kritische kijk op hoe maatschappelijke problemen kunnen worden aangepakt, zijn immers essentieel voor de werkomgeving waarbinnen afgestudeerde criminologen aan de slag gaan;
- UNSDG 5 (gelijke rechten voor mannen en vrouwen) komt in een groot aantal, zeer verschillende disciplines terug. Zo wordt in de master Recht van de Gezondheidszorg aandacht besteed aan gelijke rechten voor de vrouw in de zorg, is in het vak Familie(vermogens)recht oog voor de rechten van LHBTI'ers en speelt deze UNSDG een rol in het partnerbegrip, zoals dat wordt behandeld in het fiscale bachelor vak Inkomstenbelasting. De master Criminologie besteedt onder meer aandacht aan dit onderwerp in het vak Border Crossing, Security and Social Justice en de master Commercial and Company Law behandelt in het vak International Corporate Governance het thema bestuursfuncties, gelijke betaling en diversiteit.³⁵ In de master Arbeidsrecht wordt het onderwerp zwangerschapsverlof en verlofdagen besproken, terwijl zwangerschap en het urencriterium voor de fiscale ondernemersfaciliteiten aan de orde komen in het fiscale bachelor vak Inkomstenbelasting. En in augustus 2021 wordt een Summer School aangeboden: The Right Way to Diversity and Inclusion. Een dergelijke overlap, waarvan deze slechts een van de vele voorbeelden is, biedt verschillende mogelijkheden tot samenwerking.

³³ RRRD318.

³⁴ RFRFD215.

³⁵ Resp. RM03, RFRFD213, RIMC03 en RB19.

3.4 Ruimte voor uitbreiding

De ingevulde formulieren tonen een rijk beeld aan initiatieven, ze laten zien dat er binnen de faculteit op een creatieve en inspirerende manier met het onderwerp duurzaamheid wordt omgegaan. Ook tonen de bestaande initiatieven aan hoe rijk en vol mogelijkheden het werken met dit onderwerp is en kan zijn. Tegelijkertijd volgt uit de inventarisatie dat er ruimte is om de initiatieven naar een hoger plan de tillen.

Zo worden de activiteiten op het gebied van duurzaamheid, hoewel soms nadrukkelijk aanwezig in het vak, veelal niet expliciet in de leerdoelen tot uitdrukking gebracht.

Daarnaast is tijdens de inventarisatie gebleken dat de docenten van de vakken, waarin duurzaamheid aan de orde wordt gesteld, veelal niet op de hoogte zijn van de andere initiatieven die binnen Erasmus School of Law op het gebied van duurzaamheid in het onderwijs plaatsvinden.

Mede daardoor ontbreekt soms een lijn tussen de vakken die zich met bepaalde onderdelen van duurzaamheid bezighouden, daar waar deze lijn wel eenvoudig tot stand gebracht zou kunnen worden.

Ook is tijdens de inventarisatie naar voren gekomen dat er bij meerdere vakken ruimte is om duurzaamheid uitgebreider op de agenda te zetten. Het betreft hier vakken die nog niet of nauwelijks aandacht besteden aan dit thema, maar waarbij de raakvlakken met duurzaamheid wel aanwezig zijn.

Ten slotte volgt uit de inventarisatie dat in veel gevallen uitsluitend in de hoorcolleges aandacht wordt besteed aan duurzaamheid, terwijl het juist ook een zeer geschikt thema is voor activerende onderwijsvormen, zoals problemen in het PGL-onderwijs, werkgroepopdrachten, werkstukken, scripties en de vaardigheden. De mogelijkheden kunnen als volgt op een rij worden gezet:

1. Expliciteren van het thema duurzaamheid, onder meer in de vakdoelstellingen;
2. Stimuleren van bekendheid met de verschillende initiatieven tussen de docenten onderling, samenwerking en een lijn aanbrengen tussen de vakken die zich met hetzelfde thema bezighouden;
3. Uitbreiding van het thema duurzaamheid binnen de bestaande vakken;
4. Meer aandacht voor duurzaamheid in activerende onderwijsvormen.

Deze mogelijkheden worden verder uitgewerkt in hoofdstuk 4.

4 Een verdere implementatie van duurzaamheid in het onderwijs

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden verschillende mogelijkheden genoemd voor een verdere implementatie van duurzaamheid in het onderwijs. Duurzaamheid kan op verschillende niveaus in het onderwijs geïmplementeerd worden: binnen een vak, binnen de gehele opleiding en op faculteitsniveau. In dit hoofdstuk worden per niveau de implementatiemogelijkheden beschreven. Daarnaast wordt ingegaan op de mogelijke docentondersteuning bij het ontwerpen van duurzaamheid in het vak en wordt beschreven wat de mogelijkheden zijn voor het opzetten van een *learning community*.

4.2 Duurzaamheid implementeren binnen een vak

Vier categorieën

In hoofdstuk 3 werd al gewezen op de verschillen in intensiteit, waarin het thema duurzaamheid in de verschillende vakken tot uitdrukking wordt gebracht. In sommige gevallen is duurzaamheid het hoofdthema van het vak, in andere gevallen vormt duurzaamheid een substantieel onderdeel van het vak maar niet het hoofdthema, de derde categorie die kan worden onderscheiden betreft de vakken of vakgebieden die een of meerdere raakvlakken kennen met het thema duurzaamheid en ten slotte kunnen worden genoemd de vakken c.q. vakgebieden, waarin het thema duurzaamheid geen enkele rol speelt.

De functie van het maken van onderscheid in deze categorieën is om daarmee ruimte te maken voor diversiteit ten aanzien van het beleid op dit vlak. Zo past het bij de vakken in de eerste twee categorieën om duurzaamheid te expliciteren in de vakdoelstellingen, terwijl dit in het algemeen minder geschikt is voor de vakken uit de derde categorie. De vakken uit de derde categorie lenen zich wel voor een nader onderzoek ten aanzien van de mogelijkheden om aandacht te besteden aan duurzaamheid. Sommige van deze vakken, zou volgt ook uit de inventarisatie, kennen vanuit het vakgebied wel raakvlakken met duurzaamheid, maar besteden daar op dit moment nog geen aandacht aan. Hier is ruimte voor verdere uitbreiding. En zelfs voor de vierde categorie vakken – de vakken die vanuit het vakgebied geen enkel raakvlak hebben met duurzaamheid – zijn er mogelijkheden om het thema voor het voetlicht te brengen, bijvoorbeeld door een duurzaamheidsthema als onderwerp van een probleem of als voorbeeld in een hoorcollege te gebruiken.

De vier categorieën zijn, in het kort:

1. Vakken met duurzaamheid als hoofdthema;
2. Vakken met duurzaamheid als substantieel onderdeel;
3. Vakken met duurzaamheid als raakvlak;
4. Vakken zonder duurzaamheid als thema.

Mogelijkheden tot uitbreiding

De analyse van de bestaande initiatieven laat zien dat er op verschillende punten ruimte is voor uitbreiding. In hoofdstuk 3 zijn de volgende mogelijkheden genoemd om duurzaamheid verder te verankeren in het onderwijs van de bachelor- en mastervakken van Erasmus School of Law:

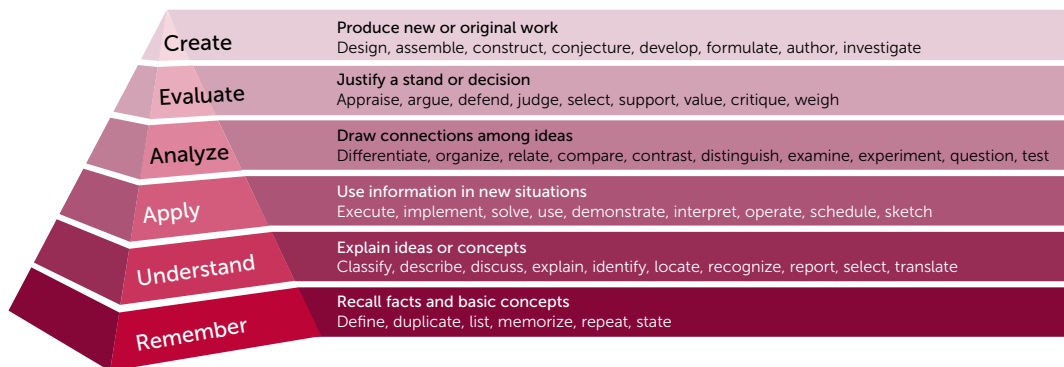
1. Expliciteren van het thema duurzaamheid, onder meer in de vakdoelstellingen;
2. Stimuleren van bekendheid met de verschillende initiatieven tussen de docenten onderling, samenwerking en een lijn aanbrengen tussen de vakken die zich met hetzelfde thema bezighouden;
3. Uitbreiding van het aantal vakken waarin duurzaamheid aan bod komt;
4. Meer aandacht voor duurzaamheid in activerende onderwijsvormen.

Hierna worden deze mogelijkheden nader toegelicht.

Expliciteren

Zowel in de vakdoelstellingen (bachelor) en de leerdoelen (master) als in de vakomschrijvingen is ruimte om het thema duurzaamheid, zoals dat in het onderwijs aan bod komt, meer te expliciteren. Vermelding in de vakdoelstellingen of leerdoelen is met name relevant voor de vakken die vallen in de hierboven genoemde categorieën 1 en 2.

Een vakdoelstelling of leerdoel bestaat uit een onderwerp (de inhoud) en het gewenste gedrag (niveau waarop de student de stof dient te beheersen). In de *Taxonomie van Bloom* wordt een onderscheid gemaakt tussen zes cognitieve niveaus (zie onderstaande afbeelding). Hierbij dient er rekening mee te worden gehouden dat, indien het onderwerp duurzaamheid in een vakdoelstelling of leerdoel wordt benoemd, dit ook in de toets tot uitdrukking moet worden gebracht.

Figuur 6: Bloom's Taxonomy, Anderson, L. W., & Krathwohl, D.R. (2001)³⁶

Onderlinge bekendheid, samenwerking en een lijn tussen de vakken

Onderlinge bekendheid en samenwerking

Er is een groot aantal mogelijkheden om de onderlinge bekendheid en daarmee de onderlinge samenwerking te vergroten. Gedacht kan worden aan een Canvas- of Teams-pagina met informatie en updates, aandacht voor het thema tijdens de bestaande opleidingscommissie-bijeenkomsten en masterberaden, het vormen van een nieuwe commissie met de voorlopers op dit gebied (een *coalition of the willing*) en het organiseren van seminars in het kader van een duurzaamheidsthema.

³⁶ A taxonomy for learning, teaching, and assessing, Abridged Edition. Boston, MA: Allyn and Bacon.

Daarnaast, een stap verder, kan worden gedacht aan de bekendheid van de initiatieven van Erasmus School of Law naar buiten toe en in het kielzog daarvan een samenwerking met de andere faculteiten van de EUR en met andere universiteiten. Daarbij kan onder meer aangehaakt worden bij de bestaande initiatieven in de LDE-samenwerking.³⁷ Op de EUR worden op dit moment al meerdere minoren op het gebied van duurzaamheid in LDE-verband aangeboden. Zie eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/onderwijs.

Ook alumni kunnen hierbij betrokken worden, bijvoorbeeld door alumni die werkzaam zijn op het gebied van duurzaamheid een rol te geven in het onderwijs.

Een lijn tussen de vakken

Docenten van de verschillende vakken, waarin een specifieke UNSDG aan de orde komt, zouden de krachten kunnen bundelen en de samenhang tussen de verschillende vakgebieden meer voor het voetlicht van de studenten kunnen brengen. Dit kan onder meer tot uitdrukking worden gebracht via vermelding op vakpagina's, bespreking in de hoorcolleges, via een doorlopend probleem, de vaardigheden dan wel een scriptieproject. De analyse aan de hand van de inventarisatie, waarin per UNSDG wordt aangegeven welke vakken zich met het betreffende thema bezighouden, kan hierbij een handvat vormen.³⁸

Enkele voorbeelden:

- In hoofdstuk 3 werd al een aantal vakken en masters genoemd, waarin UNSDG 5 (gelijke behandeling van mannen en vrouwen) aan de orde komt: de masters Recht van de Gezondheidszorg en Arbeidsrecht en de vakken Familie(vermogens)recht, Inkomstenbelasting, Border Crossing, Security and Social Justice en International Corporate Governance;³⁹
- Een ander voorbeeld is de samenhang tussen het vak International Corporate Governance van de master Commercial and Company Law enerzijds en het thema fiscale ethiek in de Capita Selecta⁴⁰ van de master Fiscaal Recht anderzijds. Elk van deze vakken besteedt aandacht aan het vestigingsklimaat en de rol die belastingvoordelen daarin spelen;
- Over de grens van de bachelors en verschillende masters heen is een lijn waar te nemen in relatie tot UNSDG 1 (armoedebestrijding). Vakken die hieraan aandacht besteden zijn onder meer Rechtsfilosofie, Burgerlijk Procesrecht, Nationaal en Internationaal Procederen, Socialezekerheidsrecht, Economic Analysis of European Law, Globalization and Multidimensional Legal Orders, Jeugdstrafrecht in Theorie en Praktijk en Globalization, Digitalisation and Crime;⁴¹
- Ook de rol die duurzaamheid in het overheidsbeleid en het politieke beslisproces speelt, vormt, in samenhang met de wijze waarop dit beleid tot uitdrukking komt in wetgeving, een mogelijkheid om een lijn tussen de vakken tot uitdrukking te brengen. Voorbeelden van vakken, die in het teken staan van het overheidsbeleid zijn Openbare Financiën in de bachelor Fiscaal Recht, Indirect Tax Policy in de master Fiscaal Recht, Economic Analysis of European Law in de master International and European Law en Corporate & White-Collar Crime, Organised Crime en Migration, Radicalisation and Control in de master Criminologie.⁴²

³⁷ Zie hoofdstuk 2.

³⁸ [Bijlage rapport Werkgroep SELECT bachelors](#) en [Bijlage rapport Werkgroep SELECT masters](#)

³⁹ Resp. RM03, RFRFD213, RIMC03 en RB19.

⁴⁰ Resp. RB19 en RF45.

⁴¹ RRRD318, RRRD213, RL75, RB79, RB36, RB52, RM33 en RQ42.

⁴² Resp. RFRFD215, RF73, RB36, RQ89, RQ96 en RIMC07.

Uitbreiding van het aantal vakken waarin duurzaamheid aan bod komt

Hier betreft het in de eerste plaats de bestaande vakken, waarin duurzaamheid nu nog niet aan de orde komt, maar die wel raakvlakken hebben met het thema duurzaamheid. De docenten van deze vakken zouden duurzaamheid kunnen implementeren in het onderwijs. Tijdens de inventarisatie bleken meerdere docenten, die nu nog geen aandacht besteden aan duurzaamheid, wel een link met het vakgebied te onderkennen en bereid te zijn om de mogelijkheden tot implementatie in het onderwijs nader te onderzoeken.

Daarnaast is het mogelijk om in alle bestaande vakken, ongeacht de raakvlakken met het thema duurzaamheid, een duurzaamheidsthema aan de orde te stellen als onderwerp van bijvoorbeeld een probleem of een voorbeeld in een hoorcollege.

Ten slotte kunnen binnen de opleidingen nieuwe vakken in het kader van duurzaamheid worden ontwikkeld. In het nieuwe vak Overheid en Markt van de master Staats- en Bestuursrecht zal aandacht worden besteed aan duurzaamheid. En in de master Fiscaal wordt nieuw keuzevak ontwikkeld: Sustainability & Tax.

Een andere mogelijkheid is om in het scriptietraject scriptieonderwerpen aan te bieden op het gebied van duurzaamheid. Bestaande voorbeelden zijn het al eerdergenoemde scriptieproject in de master Fiscaal Recht en de scripties die door diverse studenten Criminologie worden geschreven over de duurzaamheidsproblematiek (handel in bedreigde dieren, milieuschade door drugsdumping, vervuiling door *forever chemicals*, zorgfraude, migratie etc.).

Activerende onderwijsvormen

Duurzaamheid is bij uitstek geschikt als thema voor de verdere ontwikkeling van de vaardigheden van de studenten, bijvoorbeeld in de vorm van schrijfoopdrachten, presentaties, discussies en onderhandelingen. Uit de inventarisatie volgt dat dit in een aantal vakken en opleidingen al gebeurt:

- In de master Fiscaal Recht kunnen de studenten, in het kader van een scriptieproject over duurzaamheid en indirecte belastingen, kiezen uit onderwerpen als btw en de circulaire economie, groen tariefbeleid in de btw, kunststofheffing en vleestax.;
- Bij het vak Ethiek, Duurzaamheid en Compliance⁴³ in de master Financieel Recht voeren de studenten een debat over ethiek en duurzaamheid en brengen ze bij de eindopdracht de financiële risico's met betrekking tot duurzaamheid in kaart;
- In het kader van het vak Economic Analysis of European Law⁴⁴ schrijven de studenten beleidspapers over onder meer landbouw en armoede, overbevissing en de bio-industrie;
- Bij het vak Law of the Sea,⁴⁵ schrijven de studenten een essay, waarin zij de Secretaris-Generaal van de VN adviseren over hoe een van de subdoelen van UNSDG 14 (het beschermen en duurzaam gebruiken van oceanen en zeeën) kan worden geïmplementeerd in de betreffende internationale instellingen;

⁴³ RQ07.

⁴⁴ RB36.

⁴⁵ RB31.

- In het vak Jeugdstrafrecht in theorie en praktijk,⁴⁶ waarin het VN Kinderrechtenverdrag centraal staat, worden debatcolleges gehouden;
- Het vak Globalization and Multidimensional Legal Orders, waarin bijna alle UNSDG's aan bod komen, werkt grotendeels met casestudies en opdrachten. En in het vak Migration, Radicalisation and Control geven studenten presentaties en kritische reflecties in het kader van UNSDG 16 (bevorderen van veiligheid);⁴⁷
- In de vakken Corporate & White-Collar Crime en Organised Crime⁴⁸ werken de studenten in kleine groepen aan waargebeurde zaken, waarin milieucriminaliteit, witwassen en corruptie aan bod komen, en schrijven ze op basis van hun analyse van de oorzaken een beleidsadvies;
- In het vak Company Law & Restructuring⁴⁹ hebben studenten een groepsrapport geschreven, waarin ze een op dat moment lopende openbare raadpleging van de Europese Commissie moesten invullen over Sustainable Corporate Governance.

Voor de toekomst kan onder meer ook worden gedacht aan projecten, waarin studenten van verschillende disciplines samenwerken, bijvoorbeeld door middel van het organiseren van een seminar over een bepaald duurzaamheidsthema of het schrijven van een gezamenlijk rapport in het kader van een van de UNSDG's. Een andere mogelijkheid is een samenwerking tussen studenten en het maatschappelijk veld in de vorm van bijvoorbeeld 'groene consultancy', waarbij de studenten een advies schrijven voor bijvoorbeeld de gemeente of een internationale organisatie.⁵⁰

4.3 Duurzaamheid implementeren op opleidingsniveau

Op opleidingsniveau kan het een overweging zijn om duurzaamheid op te nemen in de eindkwalificaties. Wanneer het in de eindkwalificaties wordt opgenomen dan betekent dit dat duurzaamheid in een of meerdere vakken, geëxpliciteerd in de vakdoelstellingen en leerdoelen, terugkomt en getoetst wordt. Het toetsplan met daarin een overzicht van alle eindkwalificaties en de vakken waarin deze aan bod komen en getoetst worden, zal in dit geval aangepast moeten worden. Een voorbeeld van een eindkwalificatie in het kader van duurzaamheid is: "De afgestudeerde kan in zijn oordeelsvorming ethische en duurzame perspectieven betrekken."

Naast de in paragraaf 4.2 genoemde uitbreiding binnen de bestaande vakken en implementatie van nieuwe vakken binnen de opleidingen, kan ervoor worden gekozen om in de bacheloropleidingen een minor aan te bieden die is gericht op duurzaamheid vanuit juridisch perspectief. Binnen de EUR worden al diverse minoren op het gebied van duurzaamheid aangeboden (eur.nl/over-de-eur/visie/duurzaamheid/onderwijs).

⁴⁶ RM33.

⁴⁷ Resp. RB52 en RIMC07

⁴⁸ Resp. RQ89 en RQ96

⁴⁹ RB38.

⁵⁰ [Vergelijk de EUR minor Learning by doing: consulting to social entrepreneurs.](#)

Voor de masteropleidingen kunnen nieuwe, masteroverschrijdende, vrije keuzevakken ontwikkeld worden. Een voorbeeld uit Leiden is de op initiatief van studenten in het leven geroepen extracurriculaire collegereeks **Duurzaamheid en Recht**.

Ook kan worden gedacht aan het opzetten van een nieuwe master of mastervariant, gericht op duurzaamheid. Een voorbeeld vanuit de VU is de master International Business Law, **specialisatie Climate Change and Corporations**.

Een andere optie is het aanbieden van een double degree Duurzaamheid en Recht. Dit wordt bijvoorbeeld al gedaan **bij de University of New England, Australië**.

4.4 Duurzaamheid implementeren op faculteitsniveau

Op faculteitsniveau kan een visie op duurzaamheid in het onderwijs, aansluitend bij de visie van de EUR, verder worden uitgewerkt.

Hoewel het thema duurzaamheid goed inpasbaar is in de huidige speerpunten van Erasmus School of Law, zoals Impact at the Core en Herijking van Publieke Belangen in Private Verhoudingen, stelt de werkgroep SELECT voor om duurzaamheid als aparte pijler te benaderen. Deze insteek vergroot de zichtbaarheid en maakt het opzetten van een duurzaamheidslijn in het onderwijs beter werkbaar. Voor de verdere ontwikkeling van de visie van de faculteit op duurzaamheid in het onderwijs kan aansluiting worden gezocht bij de door werkgroep SELECT gehanteerde doelstelling:

“Afgestudeerden van Erasmus School of Law hebben kennis van de uitdagingen die spelen op het gebied van duurzaamheid, hebben inzicht in de rol van het recht⁵¹ in relatie tot duurzaamheid en begrijpen hoe zij vanuit hun vakgebied kunnen bijdragen aan oplossingen.”

In lijn met de EUR-strategie kunnen voor een nadere invulling van het begrip duurzaamheid in relatie tot de opleidingen van Erasmus School of Law de UNSDG's als uitgangspunt worden genomen.

Zoals in hoofdstuk 2 beschreven, is het naar mening van de werkgroep SELECT raadzaam om passende standaarden te ontwikkelen, aansluitende bij de raakvlakken die iedere specifieke opleiding, bachelor en master, met het thema duurzaamheid heeft. Daarbij dient de vraag te worden beantwoord welk minimumniveau van aandacht voor het thema wordt verwacht en op welke wijze de verschillen in diepgang tussen de opleidingen tot uitdrukking worden gebracht. Aandachtspunten daarbij zijn: de omvang - in onderwijsmomenten en in aantal vakken - van duurzaamheid in het onderwijs, de variatie in onderwijsvormen, de diepgang (*Taxonomie van Bloom*), het multidisciplinaire karakter en de UNSDG's die aan bod komen (een brede benadering over het hele spectrum dan wel een of meer specifieke (UNSDG's).

4.5 Mogelijkheden voor docentondersteuning

Voor het ontwerpen van een nieuw vak met betrekking tot duurzaamheid of het integreren van duurzaamheid in een bestaand vak is ondersteuning beschikbaar. Het **Risbo biedt een microlab aan specifiek gericht op het integreren van het thema duurzaamheid in het onderwijs**. Binnen Erasmus School of Law kan het Learning & Innovation Team (LIT) ondersteuning bieden bij het ontwerpproces. Ook kan worden gedacht aan het opzetten van een meeromvattend, langer lopend trainingsprogramma met aandacht voor zowel de

51. Mutatis mutandis het fiscale recht en criminologie.

onderwijskundige als de beleidsmatige aspecten die zijn verbonden aan het implementeren van duurzaamheid in het onderwijs, met deelnemers van verschillende EUR-faculteiten en eventueel ook van andere universiteiten. Een dergelijk programma kan bijdragen aan het opzetten van een *'learning community'*, het onderwerp van de volgende paragraaf.

4.6 Het opzetten van een *'learning community'*

De vorming van een *'learning community'* is naar de mening van de werkgroep SELECT een van de eerste stappen die gezet kunnen worden in het traject naar een sterkere verankering van duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law.

Door de expertise van degenen die al stappen hebben gezet op dit pad samen te brengen met enthousiaste docenten die duurzaamheid nog willen gaan implementeren in hun onderwijs, wordt een proces van kennisdeling en inspiratie in gang gezet. Het samenbrengen van een *coalition of the willing* binnen Erasmus School of Law kan ook de opmaat zijn naar interdisciplinaire onderwijsactiviteiten, eventuele samenwerking met andere EUR-faculteiten en samenwerking in LDE-verband.

Voorbeelden van activiteiten in het kader van *'community-vorming'* zijn:

- Het thema duurzaamheid regelmatig op de agenda zetten bij de opleidingscommissies en -beraden;
- Het organiseren van seminars in het kader van duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law om ervaringen, ideeën en voorbeelden uit te wisselen;
- Het opzetten van een duurzaamheidsnetwerk voor medewerkers die zich bezighouden met het thema duurzaamheid via Microsoft Teams. Voor een voorbeeld uit Leiden, zie het [Leiden University Duurzaamheidsnetwerk](#);
- Het opzetten van een faculteitspagina op MyEUR, waarin de verschillende activiteiten op het gebied van duurzaamheid in het onderwijs worden weergegeven;
- Aansluiting bij [de Erasmus Sustainability Hub \(ESH\)](#);
- Zichtbaarheid tijdens de door de ESH jaarlijks georganiseerde Sustainability Days;
- Studentbetrokkenheid stroomlijnen door middel van het oprichten van een Erasmus School of Law GreenTeam. [Zie deze voorbeelden uit Delft](#);
- Aansluiting bij landelijke netwerken, zoals het [Higher Education Sustainability Initiative](#).

Conclusie

De duurzaamheidsproblematiek is urgent. Studenten van nu komen in hun toekomstige functies met deze problematiek in aanraking en hen zal gevraagd worden om vanuit hun expertise mee te denken aan oplossingen. Het belang van dit thema voor het universitaire onderwijs komt tot uitdrukking in de *EUR Strategie 2024* en in het huidige beleid van Erasmus School of Law. Ook vanuit de studenten en het beroepenveld wordt gevraagd naar een nadere verankering van het thema duurzaamheid in het onderwijs voor juristen, fiscalisten en criminologen.

Vanuit deze achtergrond heeft de werkgroep SELECT wegens onderzocht om de verankering van duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law vorm te geven. De werkgroep stelt voor om daarvoor de volgende doelstelling te hanteren:

“Afgestudeerden van Erasmus School of Law hebben kennis van de uitdagingen die spelen op het gebied van duurzaamheid, hebben inzicht in de rol van het recht⁵¹ in relatie tot duurzaamheid en begrijpen hoe zij vanuit hun vakgebied kunnen bijdragen aan oplossingen.”

Dit streven brengt met zich dat het onderwerp duurzaamheid in het onderwijs in elk van de drie bacheloropleidingen evenals in iedere master binnen de faculteit aan bod dient te komen.

De visie van de werkgroep ten aanzien van de implementatie van duurzaamheid in het onderwijs is gebaseerd op het uitgangspunt van natuurlijke groei: uitgaan van wat er is en vandaaruit een verdere groei en ontwikkeling stimuleren.

De werkgroep SELECT heeft, aan de hand van de UNSDG's, de bestaande initiatieven op het gebied van duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law geïnventariseerd. Uit de inventarisatie blijkt dat er al een sterke basis is. Tegelijkertijd is er ruimte voor explicitering en uitbreiding.

De werkgroep SELECT heeft adviezen geformuleerd voor een nadere implementatie van duurzaamheid op drie niveaus: binnen de vakken, op opleidingsniveau en op faculteitsniveau.

De werkgroep SELECT adviseert vier wegen om duurzaamheid op vakniveau verder te brengen:

1. Expliciteren van het thema duurzaamheid, onder meer in de vakdoelstellingen;
2. Stimuleren van bekendheid met de verschillende initiatieven tussen de docenten onderling, samenwerking en een lijn aanbrengen tussen de vakken die zich met hetzelfde thema bezighouden;
3. Uitbreiding van het aantal vakken waarin duurzaamheid aan bod komt;
4. Meer aandacht voor duurzaamheid in activerende onderwijsvormen.

51. *Mutatis mutandis* het fiscale recht en criminologie.

De werkgroep adviseert om diversiteit in het beleid aan te brengen, rekening houdend met de verschillen tussen de vakken, daarbij vier categorieën onderscheidend: 1. Vakken met duurzaamheid als hoofdthema; 2. Vakken met duurzaamheid als substantieel onderdeel; 3. Vakken met duurzaamheid als raakvlak; 4. Vakken zonder duurzaamheid als thema.

Duurzaamheid leent zich bij uitstek als thema voor samenwerking met de andere faculteiten van de EUR en met andere universiteiten. Daarbij kan onder meer aangehaakt worden bij de bestaande initiatieven in de LDE-samenwerking.

Op opleidingsniveau kan duurzaamheid een sterkere verankering krijgen door het thema op te nemen in de eindkwalificaties. In het kader van de bacheloropleidingen kan worden gedacht aan een minor gericht op duurzaamheid vanuit juridisch perspectief. Voor de masteropleidingen kunnen nieuwe, masteroverschrijdende, vrije keuzevakken ontwikkeld worden. Een stap verder is het opzetten van een nieuwe master of mastervariant of een *double degree* Duurzaamheid en Recht.

Op faculteitsniveau kan een visie op duurzaamheid in het onderwijs van Erasmus School of Law verder worden uitgewerkt. De werkgroep SELECT stelt voor om duurzaamheid daarbij als aparte pijler te benaderen, los van de huidige speerpunten van Erasmus School of Law, zodat de zichtbaarheid, impact en effectiviteit van het thema optimaal tot uitdrukking worden gebracht.

Docenttraining vormt een belangrijk instrument in het kader van de implementatie van duurzaamheid in onderwijs. Gedacht kan worden aan de uitbreiding van de bestaande mogelijkheden op dit gebied.

Om de bestaande initiatieven in het licht te zetten, samen te brengen en verder te laten uitgroeien, stelt de werkgroep SELECT voor om te beginnen met het vormen van een *learning community*.

www.eur.nl/esl

Erasmus University Rotterdam
Erasmus School of Law

Burgemeester Oudlaan 50
Postbus 1738
3000 DR Rotterdam

25 mei 2021